

Garbis Altınoğlu - Hristiyan Kıyımının Türkiye'ye Verdiği Zarar (2)

Posted on 18/07/2022

Anadolu'nun, bağırlarında kapitalizmin daha fazla gelişmiş olduğu ve Avrupa'nın demokratik ve aydınlanmacı havasından daha fazla etkilenmiş olan Hristiyan halklarına uygulanan sürgün ve kıyımın rakamlarla ölçülmesi zor, ama son derece önemli bir başka olumsuz sonucu daha olmuştur. Kısa erimde Kıvılcımlı'nın sözünü ettiği "yararlı sonuçları" doğurmuş olsa da yaşanan trajik olaylar orta ve uzun erimde Türkiye'nin siyasal ve kültürel gelişmesi açısından çok zararlı olmuştur. Marks'ın deyişiyle "emekçi insan"ın "toplumun en büyük üretici gücü" olduğunu unutan Kıvılcımlı, Hristiyan kıyımının "yararlı sonuçları" nı vurgulamak suretiyle, tıpkı İttihat ve Terakki önderleri ve Kemalistler gibi sadece koyu bir şovenizmle değil, siyasal miyopluk ve darkafalılıkla da sakatlanmış olduğunu kanıtlamıştır.

Daha II. Abdülhamit döneminde, İmparatorluğun Müslüman-Türk bileşenleri ile Hristiyan bileşenleri arasında mesafe açılmaya ve bu İkinciler Tanzimat reformlarının sağladığı görece olumlu iklimin de yardımıyla hemen hemen her alanda ülkenin, kendi feodal-ataerkil zincirlerinden kurtuluşunu, yani modern bir burjuva topluma dönüşmesini hızlandıracak adımlar atmaya başlamışlardı. Doğu Anadolu'da Ermeni halkını hedef alan baskı, terör ve yoksullaşmaya rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında; nüfusları artan, yaşam kaliteleri yükselen, eğitim alanında önemli atılmalar yapan, sekülerleşen ve özellikle üst katmanları zenginleşen Yahudi, Rum ve Ermeni halklarının bağrında gelişen aydınlanma ve ilerleme öğeleri Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasının yolunu açıyordu. François Georgeon, bu dönemde Hristiyan ve Musevi toplumlarının sağlarında çağdaş bir burjuvazinin oluşumu sürecine değinirken şu gözlemleri yapıyordu:

"Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki ekonomik ve kültürel genişlemesi Yahudiler'in,

Rumların ve Ermenilerin toplumsal tırmanışıyla kol kola yürür. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı, bu yeni burjuvazi için tam bir altın çağdır. Daha o zamandan gayrimüslimlerin kentlerdeki oranı artmıştır. Gerçekten de İmparatorluğun toplam nüfusunun sadece beşte birini oluştururken, kent nüfusunun üçte biri onlara aittir. Ama tüccarlar, işadamları, girişimciler hep onların arasından çıkar.”[\[i\]](#) Aynı konuya değinen Keyder, 19. yüzyılda bir Rum ve Ermeni burjuvazisinin oluşumunu anlatırken haklı olarak bu gelişen Müslüman-olmayan burjuvazinin -Türk şovenlerinin ileri sürdüğünün tersine- ayrılıkçı ve milliyetçi bir ruh hâli içinde olmadığına işaret ediyordu:

“19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Anadolu ve Arap vilâyetlerindeki şehir ve kasabalar, özellikle hızlı bir nüfus artışı yaşayan liman şehirleri önemli bir canlanma sergilemeye başlamıştı. İmparatorluk genelinde, Hristiyanlar ekonomik fırsatlardan daha iyi yararlanmışlardı. Bu durum özellikle Anadolu’da iyice kutuplaşmış bir görünüm yaratıyordu. Bu dönemde büyüyen şehirlerde, kulüp, dernek ve basınla kentsel bir kamusal alan yaratmaya çalışan varlıklı, eğitilmiş, faal bir Rum ve Ermeni orta sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf, imparatorluğun ve vilâyetlerin yönetimine katılma konusunda artan bir isteklilik sergiliyordu. Yeni ortaya çıkan ve mevcut koşullar altında serpilerek böyle bir burjuvazi için, ayrılıkçı bir milliyetçilik çok da cazip değildi.”[\[ii\]](#)

Aslında Kıvılcımlı’nın kendisi de ilk ve devrimci döneminde zaman zaman, Müslüman olmayan burjuvazinin sadece ticaret ve finans işleriyle uğraşan komprador bir katmandan ibaret olmadığını ve yaygın bir biçimde üretici etkinliklerde bulunduğunu açıkça kabul ediyordu. O, “Yakın Tarihten Birkaç Madde” adlı çalışmasında Ahmet İhsan’ın *Matbuat Hatıraları* adlı kitabından şu çarpıcı pasajı aktarıyordu:

“İstanbul Baş Defterdarlığında bulunmuş olan büyük babam Muhtar Efendi’den kalm Yeniköy’deki yalımızda ben dünyayı ilk görüp anlamaya başladığım zaman aile doktorumuzun adı Andonaki, eczacımızın ise Petraki’ydi. Babamın sarrafı Artin’di. Bakkalımız Bodosaki, terzimiz Karnik, kuyumcumuz Garpis, berberimiz Yani’ydi. Yalımızın

önünden kayıkla geçen tefeci Mişon, gevrekçi Yanko, yemişçi Vasil bize her gün mal satardı. Yalıda sandalcımız Dimitri'ydi, ayvazın adı Istepan'dı, eve gelen bohçacı kadın Mannik Dudu'ydu. Yalının tamir kalfası Hristaki'ydi... Boğaziçi'nden bizi İstanbul'a indiren vapurların kaptanlarının hiçbiri Türk değildi. Demiryolu yönetimleri, bankalarda, karantina ve fener yönetimlerinde tek bir Türk görülmüş değildi.

“Kitabımın birinci cildinde yazdığım gibi, gazetecilik, kitapçılık ve matbaacılık bile, her şey gibi Türk olmayanların elindeydi. Günlük gazetelerin sahipleri Çirçil, Filip, Mihran, Nikolaidi adlıydı. Dergileri Karabet'ler ve Gaspar'lar, Ohannes'ler çıkarırdı.”[\[iii\]](#)

Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman-olmayan halklarının böylesi bir çağdaşlaşma süreci yaşamalarına karşılık Osmanlı devletinin Müslüman-Türk öğelerinin büyük çoğunluğu feodal- dinsel-bürokratik tutuculuğun ve entellektüel-kültürel geriliğin batağında pinekemeye devam ediyorlardı. Bu durum, Engels'in onyıllar önce kaleme aldığı “Türkiye” adlı makalesinde, etnik/ dinsel ve sınıfsal kategorilerin içiçe geçtiği Osmanlı toplumunun Müslüman-Türk ögesi hakkında yaptığı şu ilginç gözlemi doğruluyordu:

“Toplumun sınıf ilişkileri, çeşitli soylar arasındaki ilişkiler kadar karışmış olduğu için, Türkleri Türkiye'nin yönetici sınıfı (ruling class) diye tanımlamamız hayli güç. Yerine ve duruma göre Türk; işçidir, çiftçidir, küçük mülk sahibidir, tacirdir, feodalizmin en düşük, en barbar düzeyinde feodal beydir, memur ya da askerdir; ancak bütün bu değişik yerlerde olsa da, o, ayrıcalıklı bir dine ve ulusa mensuptur - silâh taşıma hakkı sadece onundur, en yüksek düzeyden bir Hristiyan, karşılaştığı en aşağı düzeyden bir Müslüman'a yol vermek için kaldırımdan aşağı inmek zorundadır.”[\[iv\]](#)

19. yüzyılın ikinci yansı Türkiye'si'nin talihsizliği şu oldu: Devlete egemen olan ve Engels'in de değindiği millet-i hâkime zihniyetiyle donanmış olan Müslüman-Türk öğelerin çoğunluğu geri statülerini inatla muhafaza ederken Hristiyan öğelerin genellikle yüzlerini Batı'ya çevirmeleri ve ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda ciddi atılmalar yapmalar, sömürülen

sınıf ve katmanlarla sömürücü sınıf ve katmanlar arasındaki temel çelişmenin açık-seçik bir biçimde algılanmasını zorlaştırdı; hattâ bunu neredeyse olanaksız hâle getirdi. Bu koşullarda Müslümanlarla Müslüman-olmayanlar arasındaki “çelişme”, değişik ulus, milliyet, din, mezheplerden işçi ve diğer sömürülen katmanlar ile gene değişik ulus, milliyet, din, mezheplerden komprador burjuvazi, toprak ağaları ve onların devleti arasındaki temel çelişmeyi gölgeledi. Bir başka deyişle bu “çelişme”, var olan düzeni, yani yarı-feodal statükoyu savunanlarla onu -reformist ya da devrimci yoldan- değiştirmek isteyenler arasındaki savaşıma bir Müslüman-Hristiyan çatışması görünümü verdi. Bu durumda Müslüman-olmayan burjuvazinin ülkenin ilerlemesinin lokomotifini oynayamazdı ve oynayamadı da.

1. Türkiye'nin 93 harbinden, yani 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Balkanlar'da ve Kafkaslar'da yaşadığı toprak kayıpları,
2. Rusya'nın yanısıra -Asya ve Afrika'da bir dizi Müslüman halkı boyunduruk altında tutan Britanya ve Fransa gibi Hristiyan sömürgeci ülkelerin Türkiye'yi paylaşmaya hazırlanmaları
3. Sömürgeci devletlerin Türkiye toprakları üzerindeki yayılmacı hırslarını Hristiyan halkları Osmanlı despotizminden koruma gerekçesinin ardına saklamaları,
4. Türkiye'nin Rumeli'deki toprak kayıpları ve Çarlık Rusyası'ndan zorunlu Müslüman göçü nedeniyle daha İslâmî bir renk kazanması,
5. Türkiye'nin İslâmî kimliğini ve kendisinin Halifeliğini vurgulayan II. Abdülhamit'in Panislâmist bir söyleme başvurması gibi faktörler hep aynı sonucu doğurdu: Kafaları yüzyıllar boyunca millet-i hâkime zihniyetiyle yoğrulmuş olan Müslüman-Türk ögenin tutucu ve statükocu tavrının daha da pekişmesi ve Müslüman-olmayan burjuvazinin ve halkların “yıkıcı birer öge ve -kısmen haklı olarak- “büyük Avrupa devletlerinin ajanı” gibi algılanır hâle gelmesi.

İlk başta büyük umutlar doğuran ve 33 yıllık monarşik despotizme son verdiği için Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğu tarafından sevinçle karşılanan 1908 devrimi de, Çarlık

Rusyası, Avusturya-Macaristan, Britanya gibi ülkelerin Türkiye'ye ilişkin yayılmacı emel ve eylemlerinin de katkısıyla görece kısa bir süre içinde kendi karşısına, bir karşı-devrime dönüşecek ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın, özelde II. Abdülhamit rejiminin ve genelde Osmanlı devletinin, geleneksel despotik mirasının ağırlığından kurtulamayacağı ortaya çıkacaktı. Marks, Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i adlı yapıtında insanların kendi tarihlerini kendilerinin yaptığını, ama bunu doğrudan yeri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaptıklarını belirttikten sonra sözlerini şöyle sürdürüyordu:

“Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine çöker.”[\[v\]](#)

Aslında 1908 devrimi bu kısır döngüden kurtulmak için bir şans sunmuş, ama Türkiye'yi yönetenler bu şansı kullanamamışlardı. Büyük olasılıkla onların böyle bir niyeti ya da eğilimi de yoktu. 1908 devriminden hemen sonraki yıllarda yaşanan siyasal ve kültürel/ entellektüel canlanma bile Türkiye'nin neler yitirdiğini tahmin etmek için yeterli bir ipucu verebilir. Hamit Bozarslan eski rejimin yıkılmasından sonra egemen olan umut, heyecan ve canlanma havasını anlatırken şöyle diyordu:

“Aynı zamanda hem gizli hem de alenî olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selânik'te, aynı zamanda da İstanbul'da muzaffer bir şekilde karşılanırken, siyasal partilere de izin verilir. Aşağı yukarı her yerde, işçi hareketi örgütlenerek grevler başlatılır. Feminist örgütler, etnik cemaatlerin dayanışma kulüpleri, alaycı ve pek cüretkâr hiciv basını... 33 yıllık otokratik bir egemenlikten sonra yeşeren inisiyatifler saymakla bitmez. Bu 33 yıl boyunca, bu otokrasi içinde kendine yer bulamayan toplumsal ve politik aktörler sessizlik içinde ortaya çıkmıştı. Ardından düzenlenen yasama seçimleri, 17 Aralık 1908'de meclisin açılmasına varmıştı. 226 vekilin bulunduğu ve İttihatçıların çoğunluğu oluşturmaktan uzak olduğu parlamentoda 142 Türk, 60 .Arap, 25 Arnavut, 25 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Romen bulunuyordu.”[\[vi\]](#)

1914-18 döneminde yaşanan vahşetin sorumluluğunu Hristiyan halkların üzerine yıkmaya eğiliminde olan Çağlar Keyder bile Birinci Dünya Savaşı ve Hristiyan kıyımından sonra, bu olumlu tablonun tersine çevrilmiş olduğunu kabul edecek ve jenosit sonrası Türkiye'nin görünümünü şöyle anlatacaktı:

“İktisadî dönüşümün ve kültürel uyanmanın ancak 19. yüzyılın sonunda başlamış olduğu taşra şehirlerinde ise bu hareketlilikten eser kalmamış ve bu şehirler varlıklarını yeniden uyusuk İdarî merkezler olarak sürdürür olmuşlardı. Taşra burjuvazisinin büyük kısmının ülkeden çıkarılması, burjuvazinin yarattığı ve desteklediği bütün kültürel kazançları silip süpürmüştü. Doğmakta olan sivil toplum henüz meyve vermeden boğulmuş ve bir kez daha devletin katı hâkimiyetinin her şeyin üstüne çıkması tehlikesi başgöstermişti.... 19. yüzyılın sonunda şehir nüfusunun toplam nüfusa oranının yüzde 25 olduğu, bu oranın savaştan hemen önce daha da yüksek olabileceği tahmin edilmektedir. 1927 nüfus sayımında ise bu oran yüzde 18'di. Bu genel kırılma eğilimi içinde tüm şehirlerin, özellikle de ticarî bakımdan önem taşıyan şehirlerin nüfusu azalmıştı; kuralı kanıtlayan istisna, bütün gelişmesini bürokrasinin yeni bürokrasinin merkezi olarak seçilmesine borçlu olan yeni başkent Ankara'ydı.”[\[vii\]](#)

“Önceleri liman şehirlerinde ve civarında yaşayan bu (Hristiyan- G. A.) burjuvazinin etkinlikleri ve yaşam tarzları, küçük Anadolu şehirlerinde de taklit edilmeye başladı. İttihat ve Terakki dönemine gelindiğinde, Anadolu şehirleri ticarî merkezlere dönüşmüştü. Kulüpleri, konser salonları ve özenli taş evleriyle, doğmakta olan burjuvazi ve eğitilmiş orta sınıflar ekonomik ve sosyal gelişme açısından aşama kaydediyorlardı. Yeni ortaya çıkan bu sosyal yapıda, Müslümanlar çok geride kalmıştı. Bu nedenle, nüfus hareketinin ve bunu izleyen nüfus mübadelesinin kaçınılmaz bir sonucu, ülkenin ekonomik ve sosyal olarak en çok modernleşmiş katmanının ülkeden uzaklaşması oldu. Dahası, ortaya çıkan iş fırsatlarını hızla kullanan cumhuriyet dönemi Müslüman işadamları, devlete çok daha fazla bağımlıydı. Bunlar maddi ve politik kaynakları ve ülkeyi terk eden Hristiyanlardan arta kalan ticaret ağlarını, siyasal elitin kontrolü altındaki bir politik süreç dolayısıyla ele geçirmişlerdi.

Dolayısıyla, yeni işadamları kendilerini devlete borçlu hissettiler ve çeşitli açılardan devlete bağımlı hâle geldiler.”[\[viii\]](#)

Başka yer ve zamanlarda Türk milliyetçiliğinin devrimci hareket içinde bayraktarlığını yapan Mihri Belli'nin anılarında söyledikleri Keyder'in saptamasını bir başka açıdan doğruluyor. Üniversitede master tezinin Türk-Yunan mübadelesi olduğunu belirten Belli, bu uğursuz eylemin Türkiye üzerindeki olumsuz etkisini şöyle anlatıyordu:

“Mübadelelerin her iki ülke için neredeyse İktisadî yıkıma varan sonuçlarını Türkiye’de çocukluğumun geçtiği Trakya’da gözümle görmüştüm. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Edirne’nin nüfusu 150 bin idi. Yarım milyonluk İstanbul’dan sonra İzmir ve Selânik’ten önce, imparatorluğun ikinci büyük şehri. Yirmili ve otuzlu yıllarda bu kent 35 bin nüfuslu bir kasabaya dönüşmüştü. O eski İktisadî canlılıktan eser kalmamıştı. Uzun süre Edirne’de en önemli İktisadî faaliyet alanı yıkıcılık oldu. Yangınların hakkından gelemediği güzelim evler yıkılıyor, kapıları, pencereleri vb. başka yerlere götürülüp satılıyordu. Trakya’nın Marmara denizi kıyısındaki şehir ve kasabalar da pek farklı bir durumda değildi... Türkiye’nin öteki bölgelerinde de durum aynıydı. Giden iki milyon Rum’a karşılık Türkiye’ye göç eden yarım milyon Müslüman’ın büyük kesimi Yunanistan’ın en geri yörelerinden gelme köylülerdi. Çoğu Türkçe bilmiyordu. Bunların Rumlardan kalma endüstrileri canlandırmaları sözkonusu değildi.”[\[ix\]](#)

Hristiyan halkların ve onların bağrından çıkan aydınların 19. yüzyılın Osmanlı devletinin ve hattâ -yaşanan tüm insanlık trajedilerine rağmen- Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin sanat ve kültür yaşamında oynadıkları rol, apayrı bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir. Sait Çetinoğlu, Dr. Aleksandr Keşişyan’ın 1994’de Halep’te yayımlanan *Arap Katliamı ve Ermeni Soykırımını* adlı kitabına dayanarak Ermeni jenosidi sırasında öldürülen Ermeni aydınları hakkında şu verileri aktarmıştı:

“Türkiye genelinde ve Osmanlı yönetiminde yaklaşık 1736 Ermeni düşünce ve bilim

insanından 600'ü 24 Nisan 1915 günü, geri kalanlar da daha sonra öldürülmüştür. Bunların dağılımı da şöyledir:

196 Edebiyatçı (Şâir, Romancı, Tiyatrocu, Besteci)

168 Sanatçı (Ressam, Heykeltıraş)

575 Müzisyen (Şarkıcı, Dansçı, Çalgıcı)

336 Doktor (Tıp Doktoru, Eczacı)

176 Üniversite Öğretim Görevlisi ve Üyesi

160 Hukukçu (Avukat, Hâkim ve Savcı)

62 Mühendis (Mimar ve Şehir Planlamacısı)

64 Oyuncu ve Yapımcı.”

Bu rakamlar ilk bakışta pek de büyük gözükmeyebilir. Ancak bu rakamlara; a) öldürülmeyip te Türkiye'den kaçmak zorunda kalan Ermeni düşünce ve bilim insanlarını ve b) benzer bir akıbete uğramış olan Rum kökenli insanları katmak gerekir. Dahası bu verilere; 1914'te Osmanlı Ermenileri'nin nüfusunun 1.5 milyon ve Osmanlı devletinin toplam nüfusunun 13,400,000 dolayında olduğu, bu nüfusun ancak yüzde 20'sinin kentlerde yaşadığı ve aynı tarihte okuryazarlık oranının -en iyimser tahminle- yüzde 10 dolaylarında olduğu bilgileri ışığında bakılmalıdır. 1920'lerin başlarının Türkiye'si'nde toplam 8,000 okul, 12,400 öğretmen ve 360,000 öğrenci bulunuyordu. Doktor sayısı ise 1,000 kadardı. Demek oluyor ki, yıllar süren savaşların ve diğer toplumsal kargaşalıkların tükenmişliğin eşiğine getirdiği ve her bakımdan yoksullaşmış 1920'lerin Türkiye'si'nin bu kadar çok sayıda eğitilmiş ve

nitelikli insanından yoksun kalması ve bırakılması, ülkenin gerek o günleri ve gerekse geleceği açısından çok büyük bir kayıptı.

Gerçekten de Ermeni ve Rum halkları, eğitim, sanat ve kültür alanına Türkiye'nin Müslüman halkından çok daha önce yönelmiş ve içlerinden ona kıyasla çok daha fazla sayıda şâir, müzisyen, bestekâr, tiyatro, sinema ve sahne sanatçısı, dilbilimci, ressam, heykeltıraş, mimar, mühendis, doktor, avukat, öğretmen, eğitimci, gazeteci, fotoğrafçı vb. çıkarmışlardır. Ermeni ve Rum kökenli Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının dilbilim, tiyatro, sinema, opera, müzik konularında yaptığı katkıları görmek için Yalçın Yusufoglu'nun 28 Nisan 2001 tarih ve "Kültürümüze Katkıları" başlıklı yazısına bakılabilir. Osman Köker, Ekin Karaca'ya verdiği bir mülakatta şunları söylüyordu:

"Trakya'nın diğer şehir ve kasabalarında, Ege sahillerinde, İç Ege'de, Orta Anadolu'daki hemen bütün kasabalarda Ermeni halkının varlığından söz edebiliriz. Karadeniz kıyılarında Samsun'dan Rize'ye kadar olan hat üzerindeki şehir ve kasabalarda Ermeni kilisesi ve okulunun olmadığı hiçbir kasaba yoktu..

"Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas, Trabzon'da Ermeniler nüfus olarak oldukça yoğundu. Buralar ekonomik olarak da sosyal olarak da 1950'lere hattâ 1970'lere göre oldukça ileriydi. Buralarda okullaşma oranı, kız çocukların okula gitme oranı oldukça yüksekti. Sinema tiyatro ve benzeri kültür yerleri kurulmuştu. Klasik batı müziği yapan orkestralar, bando takımları vardı. Günlük, haftalık Ermenice gazeteler, dergiler yayımlanıyordu." [x] Tanzimat döneminde bir eğitim patlaması yaşayan Müslüman-olmayan halkların birkaç on yıl içinde modem eğitim veren yüzlerce okul kurduğunu belirten Paul Dumont şu rakamları aktarıyor:

"Örneğin 1871'de, yalnız Ermeni cemaatinin, İstanbul'da 48 okulu ve Anadolu dolayında dağılmış 469 kuruluşu vardı. Aynı döneme doğru, 1861 'de İstanbul'da kurulan Yunan Edebiyat Derneği'nin (*Hellenikos philologikos syllogos*) pek yoğun çabalan sayesinde, Rumların da buna benzer bir şebeke vardı ellerinde. Sayılan daha az ve kültürel gelişim

konusunda ötekilere oranla geride olan Yahudiler'e gelince, ellerinde laik nitelikte bir yarım-düzine kuruluş bulunuyordu ancak; ne var ki, -merkezi Paris'te olan- Evrensel İsrail Birliği, yüzyılın son otuz yılı boyunca, bir elliden fazla okul açarak durumu değiştirmekte gecikmeyecektir.”[\[xi\]](#)

O çok kötölenen Tanzimat'la birlikte genel olarak eğitim, kültür ve sanat alanında meydana gelen gelişmeye değinen Sevan Nişanyan, bu dönemin mimari alanındaki olağanüstü olarak nitelediği başarılarının altını çiziyordu. Nişanyan, bu dönemin konut mimarisine “güçlü bir kalite duygusu”nun egemen olduğunu, o zaman yapılan yapıların bugün benzerinin yapılamayacağını, hattâ buna girişilemeyeceğini, bu yapılarda “ithal malzeme ve ithal teknikler kullanımı”nın çok yaygın olduğunu ve bu dönemin konut mimarisinde Müslüman-olmayanların nüfuslarıyla orantısız bir yere sahip olduklarını belirttikten sonra jenosit-sonrası Türkiye'sinin mimari alanındaki içine düştüğü geriliği şöyle anlatıyordu:

“Ankara'da gerçi yeni bir başkent inşa edilir; İstanbul'da, yüzyıl başının olağanüstü canlılığından iz kalmazsa da, yapı faaliyeti tümüyle durmaz. Ancak bunlar dışında 1920-50 yılları arasında Türkiye'de refah, güven, cesaret veya estetik zevk sergileyen bir tek konut yapılmamış gibidir. İl merkezlerinde, bir cadde etrafında toplanmış tek tük bürokrat evi, malzeme ve usta yokluğunun belirgin izlerini taşırlar; çoğunun ayrıntıları, yüzyıl başından kalma bir zengin evinin beceriksizce yapılmış kopyalarından ibarettir. Bundan başka, üzerlerindeki ayyıldız ve eciş bücüş bir tarihle ait oldukları devri ilân eden birkaç basit kerpiç bina, Tek Parti döneminin Anadolu taşrasındaki mimari mirasını temsil ederler. Seksen yıldır süren yıkıma rağmen çoğu Anadolu kasabasında, 1914 öncesinden kalan konut sayısı, 1920-50 yıllarında yapılanlardan daha çoktur.”[\[xii\]](#)

Öte yandan adı, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana gerilik, cehâlet ve feodal uyuşuklukla anılan Doğu Anadolu, Osmanlı'nın son on yıllarında hiç de öyle bir yer değildi. En azından Ermeni topluluğunun yoğun bir biçimde yaşadığı kent ve kasabaların sosyo-kültürel gelişme düzeyi Anadolu'nun batısının gerisinde sayılmazdı. Ohannes Kılıçdağı, yukarıda değindiğim

“Başka bir tarihin kökleşmemiş tohumları” başlıklı yazısında, adı 1888’de Fırat/Yeprad Koleji olarak değiştirilen Harput Amerikan Koleji’nden söz ederken bu konuya ışık tutan şu ilginç bilgileri aktarıyordu:

“Kolej’in yönetimi Amerikalı misyonerlerdeydi, ama öğrencilerinin ve öğretim kadrosunun yaklaşık% 90’ı Ermenilerden oluşuyordu. Kolejin eğitim dili Ermeniceydi, fakat, ileri seviyedeki öğrencilerin hepsi Amerikan ders kitaplarını kullanabilecek kadar iyi İngilizce biliyordu. Türkçe ve Fransızca dersleri de vardı. Misyonerlerin bağlantıları sayesinde Amerika ve Avrupa’daki üniversitelerde akademik çalışmalarını tamamlayan mezunlar, hoca olarak koleje dönüyordu. Örneğin, kolejin mezunu olan Harutyun Enfiyeciyen, mezunu olduğu okula dönmeden önce Yale Üniversitesi’ne devam etmişti. Donabed Lülecinyan da Yale Üniversitesi’nde biyoloji öğrenimi görmüştü. Harput’un ilk yerli Protestan profesörü olan M. A. Melkon, Bebek’teki Robert Koleji’e devam ettikten sonra eğitim hayatını İsviçre’de sürdürmüştü.

“... *Yeprad*’ın 15 Şubat 1910’da yayınlanan sekizinci sayısında, Kolej’in 1897- 1898 mezunlarından olan ve Mamuret-ül Aziz’deki Alman okulunda öğretmenlik yapan Mardiros Bucikanyan ve Garabed Muşegyan’ın, Alman misyonerler tarafından alanlarında ilerleyip dönmek üzere Almanya’ya gönderildikleri yazıyor. Aynı yılın 15 Aralık tarihli 22 sayılı *Yeprad*’ında da, ABD’de yaşayan Harputlular’ın sağladığı 600 dolarlık bir bursla Mesrop Jamgoçyan’ın, geri dönüp yerel okullarda görev alması amacıyla Yale Üniversitesi’ne pedagoji eğitimi için gönderildiği yazıyor. Yalnız erkekler değil, kadınlar da eğitim için yurtdışına gönderiliyordu. Fırat Koleji’nin kız bölümünde öğretmenlik yapan Ester Astikyan ve Diruhi Yıldızyan, yukarıda andığımız erkek öğretmenlerle aynı amaçlar için yurtdışına gönderilmişti. Amerika’ya yüksek öğrenim için gidip dönenler arasında sadece Kolej’in hocaları yoktu, meslek sahibi profesyoneller de aynı çizgiyi takip ediyordu.

“Kolej’de yapılan bilimsel çalışmalara örnek olarak, kurdukları sismograf verilebilir. Doğu Anadolu yıkıcı depremlerin sıkça yaşandığı bir bölgedir. Bugün bile Türkiye’deki deprem

çalışmalarının arzulan ve gereken seviyede olduğunu söylemek zordur. Bu gerçeği de göz önünde bulundurursak, deprem çalışmaları alanında 100 yıl evvel kısıtlı imkânlarla atılmış adımlar olduğunu görmek hayret vericidir. Kolej'in müdürü Henry H. Riggs'in *Yeprad*'daki bir yazısından, 1906 yılında Harput'taki Fırat Koleji'nde, bir sismograf kurulmuş olduğunu öğreniyoruz. Bu sismograf 1907 ve 1908'de daha gelişmiş modelleriyle değiştirilmiş. Riggs'in dediğine göre, son yerleştirilen sismograf o kadar hassasmış ki, milimetrenin binde biri kadar olan titreşimleri bile kaydedebiliyormuş. Aynı zamanda, depremin uzaklığını, şiddetini ve şeklini de belirlemek mümkünmüş. Harput çevresinde 1906 başından söz konusu yazının yazıldığı 1910 yılı başına dek meydana gelen 380 deprem bu sismograflar tarafından kaydedilmiş. Daha da ilginç olan, bu verilerin yorumlanmak üzere Almanya, Rusya, İspanya, İtalya ve hattâ Meksika'daki deprem merkezlerine gönderilmiş olması. Buna mukabil, o merkezlerden de deprem çalışmaları için kitap, resim ve haritalar alınmış. Kolej kütüphanesinin bir bölümü, depremle ilgili her türlü kitapla donatılmış." [\[xiii\]](#)

O zaman şu soruyu sormamız gerekir: Saflarında, ülkenin eğitim ve kültür düzeyi en yüksek ve en kalifiye öğelerini barındıran Ermeni ve Rum halkları ortadan kaldırılmış ya da ülkelerinden kovulmuş olmasaydı, Türkiye bugün, gerek maddi ve gerekse manevi bakımdan daha/ çok daha zengin ve daha/ çok daha demokratik bir ülke olmaz mıydı? Herhâlde bu sorunun yanıtı hakkında kimsenin kafasında bir belirsizlik olamaz. Osmanlı toplumunun bu ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan en ileri öge ve katmanlarının, hem de en vahşi ve en korkunç metotlarla yok edilmesi, hem devlet ve hem de halk katında militarist, gerici ve şovenist daman, hattâ eğitim, sanat ve kültüre olan yabancılığı ve düşmanlığı daha da güçlendirdi. Bu trajik olaylar Türkiye'ye daha "köylü" ve daha "feodal" bir karakter kazandırdığı gibi Cumhuriyet sonrası Türkiye'sinin modern ve demokratik bir kapitalist ülke hâline gelme olanağını büyük ölçüde ortadan kaldırdı ya da onlarca yıl geciktirdi. Müslüman-Türk burjuvazinin, devlet aygıtının ve onun yönlendirdiği çetelerin Hıristiyan burjuvazinin ve halkların mülklerine zorla elkonması yoluyla palazlanması, bu topraklarda zaten güçlü olan bürokratismi, keyfi ve halka hesap vermeyen devlet anlayışını ve halkın devlete biat etme geleneğini daha da pekiştirdi.

Türk-Ermeni sorununun böylesine kanlı ve vahşi bir tarzda çözülmüş olmasının bir diğer olumsuz mirası da Türk-Kürt ilişkilerinin Türkiye'nin ayağında bir pranga gibi duruyor olmasıdır. Bu trajedi bir yandan Türk gericiliğini, bir yandan da Kürt gericiliğini güçlendirdi. Kürt halkının bir bölümünün kendi feodal beylerinin kuyruğuna takılarak Ermeni halkına karşı uygulanan insanlık suçlarına katılması ve geri kalanının da olanlara seyirci kalması, bir yandan Türkiye Kürdistan'ında feodal ilişkileri ve siyasal gericiliği besler ve güçlendirirken, bir yandan da bu bölgenin ve Kürt halkının ekonomik, siyasal ve kültürel gelişimini yavaşlattı. Kürt halkının kendi feodal önderlerinin ve aşiret beylerinin doğrudan ve Osmanlı-Türk gericiliğinin dolaylı nüfuzu ve boyunduruğundan bir ölçüde de olsa kurtulabilmiş olması hâlinde Kürt halkının yazgısının ve erişeceği düzeyin daha ileri olacağını söylemek bir kehanet sayılmamalı. Bu noktada şunu da söyleyebiliriz: Nasıl başka halkları ezen bir halk özgür olamaz ya da özgürlüğünü yitirirse, başka halkların ezilmesine yardımcı olan halklar da aynı akıbeti uğrarlar.

Demek oluyor ki, 19. yüzyılın sonlarındaki ve 20. yüzyılın başlarındaki "etnik/ dinsel arındırma" trajedilerini yaşamamış, Ortaçağ gericiliğinin ve şovenizme varan bir Türk milliyetçiliğinin rüzgarına kapılmamış, devletin modern burjuvazinin gelişiminin önünü bürokratik müdahalelerle tıkamamış olması hâlinde bugünün Türkiye'si'nin çok daha farklı bir ülke olacağını söylemek bir abartma sayılmaz. Bu spekülasyona; Osmanlı-Türk toplumunun sınıfsal güç ilişkilerinin ve kültürel yapısı ve geleneklerinin asla böyle bir gelişmeye olanak vermeyeceği biçiminde haklı bir itirazda bulunulabilir. Tarihsel gelişmenin genel doğrultusunu belirleyen ana faktörlerin etkisi yadsınamaz elbet; ancak olayların gidişatını, bu ana faktörlerin ve irili ufaklı pek çok, hatta sayısız ikincil ya da üçüncül faktörlerin bileşiminin belirlediğini dikkate aldığımızda bu spekülasyonun temelsiz ve keyfi bir nitelik taşımadığı görülebilir. Türkiye pekâlâ, iç ve dış konjonktüre bağlı olarak, 19. yüzyılın sonlarındaki ve 20. yüzyılın başlarındaki kısımları daha ya da çok daha sınırlı bir ölçekte yaşayabilirdi. Örneğin Birinci Dünya Savaşı felâketi yaşanmayabilir, yaşansa da Türkiye bu savaşta Britanya-Fransa-Çarlık Rusyası tarafında yer alabilir, Türkiye'nin toprakları bir Birinci Dünya Savaşı yaşanmaksızın Britanya, Çarlık Rusyası, Fransa,

Avusturya-Macaristan gibi ülkeler arasında paylaşılabilir yada Türkiye 1910'ların İttihat ve Terakki Fırkasının değil de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ya da fanatik milliyetçilikten uzak bir başka örgütün/kliğin yönettiği bir rejimde geçirebilirdi vb.

[i] *Sultan Abdülhamid*, s. 445.

[ii] *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne* s 31

[iii] *YOL 1*, s. 102.

[iv] *Doğu Sorunu [Türkiye]*, s. 19.

[v] *Marx-Engels, Seçme Yapıtlar I*, s. 477.

[vi] *İmparatorluktan Günümüze Türkiye Tarihi*, s. 198.

[vii] *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 103-04.

[viii] *Memalik-i Osmaniye 'den Avrupa Birliği 'ne*, s. 109-10.

[ix] *insanlar Tanıdım*, s. 261-62.

[x] "Soykırım Anadolu'ya Ne Kaybettirdi?", *Bianet*, 24 Nisan 2013.

[xi] "Tanzimat", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 87.

[xii] *Yanlış Cumhuriyet*, s. 244.

[xiii] Başka bir tarihin kökleşmemiş tohumları”, *Altüst*, Sayı: 15, Nisan-Haziran 2015